

Wojciech Węgrzyniak

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Kraków
wojciech.wegrzyniak@gmail.com

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/BPTh.2017.028>

10 (2017) 4: 549–565

ISSN (print) 1689-5150

ISSN (online) 2450-7059

עֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל (Ps 122,4) – „świadectwo” czy „prawo” (dla) Izraela?

עֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל (Ps 122,4) – “statue” and “testimony” (for) Israel?

Streszczenie. Wyrażenie עֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל z Ps 122,4 w starożytności było rozumiane zazwyczaj jako „świadectwo (dla) Izraela”. Obecnie interpretuje się je głównie jako „prawo dla Izraela”. Celem artykułu jest krytyczna analiza syntagmy עֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל z perspektywą możliwości powrotu do rozumienia עֲדוֹת jako „świadectwa”.

Najpierw autor analizuje sytuację tekstualną w manuskryptach hebrajskich (1). Następnie przedstawia wersje antyczne (2) oraz tłumaczenia współczesne (3). W kolejnej części przedstawia stanowiska egzegetów (4), by przejść do zestawienia argumentów przemawiających za poszczególnymi propozycjami (5). W końcowym wniosku (6) autor sugeruje tłumaczenie wyrażenia עֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל przez „[tam jest] świadectwo dla Izraela”.

Abstract. The ancient versions used to translate the expression עֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל in Ps 122:4 as „testimony (for/of) Israel”. Nowadays the most of exegetists render it as “statue for Israel”. Who is right? The aim of this article is to give an answer.

First author analyzes the Hebrew manuscripts (1), the ancient versions (2) and the modern translations (3). Then, he presents the opinion of the ancient and the modern biblical scholars (4). The next section gathers the arguments for both meaning “statue” and “testimony”. (5). In the conclusion author suggests to interpret עֲדוֹת in Psalm 122 as “testimony” and translates the whole verse: “There the tribes go up, the tribes of the LORD ([there is] testimony to Israel), to give thanks to the name of the LORD”.

Słowa kluczowe: świadectwo; prawo; psalmy; tłumaczenie; Ps 122.

Keywords: testimony; statute; witness; translation; psalms; Ps 122.

W Ps 122,4 czytamy: „Tam wstępują pokolenia, pokolenia Pańskie, według prawa Izraela, aby wielbić imię Pańskie” (BT, wyd. 5). Wyrażenie לעֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל tłumaczone przez wielu jako „prawo Izraela” (tak np. Biblia Tyśiąclecia, Poznańska, Warszawska, Paulistów), wersje antyczne rozumiały jako „świadcstwo (dla) Izraela” (μαρτύριον τῷ Ἰσραηλ, *testimonium Israhel*). Celem niniejszego artykułu jest analiza wyrażenia לעֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל z perspektywą możliwości powrotu do rozumienia עֲדוֹת jako „świadcstwa” lub ewentualnie zaproponowania innego tłumaczenia. Analiza ta będzie składać się z następujących etapów: 1) manuskrypty hebrajskie; 2) wersje antyczne; 3) tłumaczenia współczesne; 4) stanowiska egzegetów; 5) podsumowanie argumentów; 6) końcowy wniosek.

1. Analiza wariantów hebrajskich

Ps 122,4 w wydaniu BHS brzmi następująco:

שֵׁשׁ עָלוּ שְׁבֻטִים שְׁבִטֵי־הָעֵדוֹת לְיִשְׂרָאֵל לְהַדִּיּוֹת לְשֵׁם יְהוָה׃

Kilkaset manuskryptów hebrajskich, które zawierają Ps 122 i przetrwały do naszych czasów, przekazują ten werset bez większych zmian. Kennicott podaje, że Ms 40 opuszcza słowo לְיִשְׂרָאֵל. Dwa manuskrypty zamiast להודת mają להודת (Ms 93 i 150)¹. De Rossi nie wymienia żadnego istotnego wariantu². Ginsburg podaje jedynie różnice w akcentowaniu pierwszych dwóch pierwszych wyrazów wersetu עָלוּ שֵׁשׁ („którzy tam wstępują”)³. Aparat krytyczny BHS wymienia wariant שֵׁשׁ zamiast שֵׁשׁ, znajdujący się w manuskrypcie z Qumran oraz w Pięcioksięgu Samarytańskim⁴. Być może jednak chodzi tu o błąd kopisty, który przeniósł שֵׁשׁ z w. 5 również do w. 4.

Najbardziej interesującym nas wariantem jest znajdująca się w 11QPs^a lekcja עֲדַת יִשְׂרָאֵל zamiast לעֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל. Być może chodzi tylko o wariant ortograficzny zapisu עֲדַת („świadcstwo”), co jednak przy opuszczeniu przyimka לְ daje lekcję „świadcstwo Izraela” zamiast „świadcstwo dla Izraela”. Jest jednak również prawdopodobne, że kopista rozumiał עֲדַת jako status constructus

¹ Por. B. Kennicott, *Vetus Testamentum*, t. II, s. 50.

² Por. J.B. De Rossi, *Variae lectiones*, t. IV, s. 82.

³ Obu wyrazom עָלוּ שֵׁשׁ przypisano akcenty conjunctivi (większość manuskryptów i wydań ma azla i galgal, kilka ma mehuppak/mahpak i mereka). Natomiast Jeden Ms zapisuje nad שֵׁשׁ akcent distinctivi rebia parvum. Tak też pierwsze wydanie Biblii Rabinicznej w 1517 r., por. C.D. Ginsburg, *The Writings*, s. 1324.

⁴ Por. H. Bardtke, *Liber Psalmorum*, s. 1209. Chodzi o manuskrypt 11QPs^a, por. P. W. Flint, *The Dead Sea Psalms Scrolls*, s. 68.106.

עדה („zgromadzenie” „społeczność”), co dawałoby lekcję „społeczność Izraela”⁵. Wyrażenie **עדת ישראל** występuje w Wj 12,3.6.47; Kpł 4,13; Lb 32,4; Joz 22,18.20; 1 Krl 8,5, 2 Krn 5,6. Ponad 20 razy (głównie w Pięcioksięgu) używana jest również synonimiczna formuła **עדת בני ישראל** („społeczność synów Izraela”, np. w Wj 16,1.2.9). Ponadto idea społeczności Izraela dobrze wpisuje się w logikę w. 4: „Tam wstępują pokolenie, pokolenia Pańskie, społeczność Izraela, aby wielbić imię Pana”. Wyrażenie **עדת ישראל** byłoby apozycją zarówno do poprzedzającego wyrażenia **שְׁבֵטֵי יִה** („pokolenia Pańskie”) jak i do pierwszego rzeczownika **שְׁבֵטִים** („pokolenia”). Wszystkie trzy określenia pełniłyby funkcję podmiotu czasownika **עלו** („wstąpiły”). Natomiast argumentem za rozumieniem **עדת** jako alternatywnej formy pisowni **עדות** są takie miejsca jak np. Wj 16,34 (**הָעֵדוּת לְמִשְׁמֶרֶת**) – „świadeństwo do przechowania”) czy Ps 199, który zamiennie stosuje formę **עֲדוּתֶיךָ** (ww. 14.31.36.99.111.129.144) i **עֲדוּתֶיךָ** (ww. 22.24.59.79.95.119.125.138.146.167). Ponadto słowo **עדה** („zgromadzenie”) występuje w Księdze Psalmów 10 razy, z czego 7 razy jako status constructus **עדת** (Ps 1,5; 7,8; 22,17; 68,31; 82,1; 82,16; 106,17). Psalmista mówi o zgromadzeniu czy społeczności sprawiedliwych (Ps 1,5), narodów (Ps 7,8), złoczyńców (Ps 22,17), potężnych (Ps 68,31), Boga (Ps 82,1), gwałtowników (Ps 86,14) i Abirama. Nigdy jednak nie używa wyrażenia **עדת ישראל**. Jedynie **עדתך** w Ps 74,2 można rozumieć jako „społeczność Izraela” („Pomnij na Twoją społeczność, którą dawno nabyłeś”).

Analiza manuskryptów hebrajskich prowadzi do trzech możliwości: 1) pielgrzymowanie do Jeruzalem jest świadectwem dla Izraela, 2) jest świadectwem Izraela (dla kogo?), 3) jest pielgrzymowaniem społeczności Izraela⁶. Sprawą otwartą pozostaje rozumienie słowa **עדות** jak i pytanie, czy zdecydowana przewaga manuskryptów na rzecz „świadeństwa dla Izraela” eliminuje ostatecznie dwie pozostałe możliwości.

2. Wersje antyczne

Targum w interesującym nas miejscu czyta **מסויד לישראל**, „ten, który świadczy dla Izraela”. Według wersji aramejskiej tekst mówi o świadectwie, jednak pro-

⁵ Por. P. W. Flint, *The Dead Sea Psalms Scrolls*, s. 68.106.

⁶ Być może pielgrzymowanie do Jeruzalem jest obrazem pielgrzymowania, które doprowadziło do Ziemi Obiecanej, gdyż wyrażenie **עדת ישראל** („zgromadzenie Izraela”) jest typowym określeniem z czasów wędrówki z Egiptu do Ziemi Obiecanej.

blematyczne zostaje czy chodzi o świadectwo, które Bóg daje swojemu ludowi (tak Cook)⁷, czy o świadectwo, które dają pielgrzymi (tak Stec)⁸.

Jeśli chodzi o wersje greckie, Septuaginta tłumaczy μαρτύριον τῷ Ἰσραηλ („świadectwo dla Izraela”), a więc dosłownie oddając לְאִשְׂרָאֵל תִּיָּדוּ. Jednak wiele manuskryptów greckich ma wersję μαρτύριον τοῦ Ἰσραηλ („świadectwo Izraela”)⁹. Symmachus tłumaczy ἐκκλησία τῷ Ἰσραηλ – „zgromadzenie dla Izraela”, a więc rozumie תִּיָּדוּ jako status constructus תִּיָּדוּ („zgromadzenie”)¹⁰. Jednak połączenia ἐκκλησία z celownikiem τῷ Ἰσραηλ jest nie tylko niespotykane w Biblii Greckiej, ale również dosyć niezgrabne. To świadczy o tym, że autor miał przed sobą wersję לְאִשְׂרָאֵל i zależało mu bardzo na dosłownym tłumaczeniu. Inaczej oddałby cały zwrot przez ἐκκλησία τοῦ Ἰσραηλ lub raczej przez ἐκκλησία Ἰσραηλ¹¹. Komentarze Ojców Kościoła są świadkami, że znają oni zarówno wersję μαρτύριον τῷ Ἰσραηλ (Euzebiusz, Atanazy, Orygenes, Apolinary) jak i μαρτύριον τοῦ Ἰσραηλ (Orygenes, Jan Chryzostom, Theodoret)¹². Natomiast nie udało się znaleźć przykładów użycia przez Ojców zwrotu ἐκκλησία τῷ Ἰσραηλ, ἐκκλησία τοῦ Ἰσραηλ czy ἐκκλησία Ἰσραηλ w kontekście Ps 122.

Przekłady łacińskie Vetus Latina, Hieronymi Iuxta Hebraeos, Psalterium Gallicanum, tłumaczą zgodnie *testimonium Israhel* (lub *Israel*). Psalterz Romański i Psalterz Mozarabski mają *testimonium in Israhel*¹³. O świadectwie Izraela mówią również wersje etiopska, syryjska i arabska¹⁴.

⁷ Cook tłumaczy: “Unto which the tribes have gone up, the tribes of the LORD, *he who testifies* to Israel *that his presence abides among them when they go* to give thanks to the name of the LORD”, w: E. M. Cook, *The Psalms Targum (BW10)*.

⁸ Stec tłumaczy: „to which the tribes, the tribes of the LORD, go up, testifying to Israel *that his Shekinah dwells among them when, they go* to give thanks to the name of the LORD”, w: D.M. Stec, *The Targum of Psalms*, s. 220.

⁹ Por. A. Rahlfs, *Psalms cum Odis*, s. 306. Głównymi świadkami są Kodeks Synajski i około 30 manuskryptów według wydania R. Holmes, J. Parsons, *Vetus Testamentum graecum*.

¹⁰ Por. F. Field, *Origenis hexaplorum*, s. 281.

¹¹ Wyrażenie ἐκκλησία τοῦ Ἰσραηλ oraz ἐκκλησία τῷ Ἰσραηλ nie występuje jednak w LXX ani w żadnym z tekstów znajdujących się w Thesaurus Linguae Graecae [por. <http://stephanus.tlg.uci.edu>, dostęp 31.10.2017]. Syntagma ἐκκλησία τοῦ λαοῦ użyta jest w Joz 20,2; Jud 14,1. Natomiast ἐκκλησία Ἰσραηλ występuje w 1 Krł 8,14; 1 Krn 13,2; 2 Krn 6,3; 10,3; 1 Mch 4,59.

¹² Por. Thesaurus Linguae Graecae, <http://stephanus.tlg.uci.edu> [dostęp 31.10.2017].

¹³ Por. <http://www.liberpsalorum.info> [dostęp 31.10.2017]; J.P. Gilson, *The Mozarabic Psalter*, s. 125.

¹⁴ Por. B. Walton, *Biblia Sacra Polyglotta*, t. III, s. 288–289; W.E. Barnes, *The Peshitta Psalter*, s. 198.

Wersje antyczne rozumiały prawie jednomyślnie עֲדוּת w Ps 122 jako „świadeństwo”. Główną rozbieżnością było rozumienia wyrażenia jako „świadeństwo Izraela” lub „świadeństwa dla Izraela”. Marginalnymi lekcjami była „społeczność dla Kościoła” (Symmachus) oraz pytanie o to, czy świadeństwo daje Bóg czy pielgrzymujący Izraelici (Targum).

3. Przekłady współczesne

W kontekście manuskryptów hebrajskich jak i wersji antycznych zaskakujące mogą wydawać się wyniki są analizy współczesnych przekładów. Zdecydowana większość interpretuje עֲדוּת jako prawo, przepis, regułę, stąd całe wyrażenie עֲדוּת לְיִשְׂרָאֵל nabiera sensu, „zgodnie z prawem Izraela”.

Poniższa tabela zawiera przegląd ważniejszych tłumaczeń wyrażenia עֲדוּת לְיִשְׂרָאֵל w Ps 122 na języki współczesne.

TM	עֲדוּת לְיִשְׂרָאֵל
polski	według prawa Izraela (Biblia Warszawska, Biblia Tysiąclecia) według Prawa Izraela (Biblia Poznańska) zgodnie z prawem Izraela (Biblia Paulistów, Przekład Ekumeniczny) jak to zostało nakazane Izraelowi (Biblia Warszawsko-Praska) jako przypomnienie dla Izraela (Przekład Nowego Świata) świadeństwo Izrael (Biblia Jakuba Wujka) do świadeństwa Izraelowego (Biblia Gdańska) jako zakon skazuje naród żydowski ze wszystkich krain wstępuje (Kochanowski) obyczajem Izraela (Cylkow) takie jest prawo w Izraelu (Staff) na świadeństwo Izraela (Miłosz) tu składają świadeństwa pokolenia Pana, tu zbiera się Izrael (Nowy Przekład Dynamiczny)
angielski	as was decreed for Israel (New Revised Standard Version) as it was decreed for Israel (New American Bible) according to the statute given to Israel. (<i>The New International Version</i>) as was enjoined upon Israel (The Jewish Bible) a sign for Israel (New Jerusalem Bible)
włoski	secondo la legge d'Israele (La Sacra Bibbia della Conferenza Episcopale Italiana) secondo il precetto dato a Israele (San Paolo Edizione) secondo la legge imposta a Israele (La Sacra Bibbia Nuova Riveduta) <i>[nie tłumaczy tego zwrotu]</i> (La Nuova Diodati)

TM	עֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל
niemiecki	wie es Israel geboten ist (Einheitsübersetzung) wie es geboten ist dem Volke Israel (Revidierte Lutherbibel) getreu dem Gesetz für Israel (Zürcher Bibel) ein Mahnzeichen für Israel (Elberfelder Bibel) ein Zeugnis für Israel (Schlachter Version, Jantzen)
francuski	est pour Israël une raison (Bible de Jérusalem) selon la règle en Israël (Traduction Oecuménique de la Bible) selon la loi d'Israël (Louis Segond Version)
łaciński*	secundum legem Israel (Psalterium Pianum) testimonium Israel (Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum)

* Chodzi o nowe tłumaczenia. *Psalterium Pianum* to tłumaczenie Papieskiego Instytutu Biblijnego z 1945 r. *Nova Vulgata* (Neowulgata) to obowiązujący tekst jako wersja typiczna Kościoła Rzymskokatolickiego według drugiego wydania z 1986 r.

Współczesne tłumaczenia עֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל w Ps 122 rozumieją pielgrzymownie pokoleń Izraela do Jerozolimy głównie jako prawa, które zostało dane i obowiązuje w Izraela. Niektórzy widzą w tym „świadcstwo (dla) Izraela” (Nova Vulgata, Schlachter Version, Jantzen, Biblia Wujka, Gdańska, Nowy Przekład Dynamiczny, Miłosz). Pojawiają się również rozumienie pielgrzymek jako “znaku dla Izraela” (Elberfelder Bibel, New Jerusalem Bible) lub „racji, przyczyny” wielbienia Pana (Bible de Jérusalem). Warto zanotować, że zapomniana została starożytna wersja mówiąca o „społeczności Izraela” a interpretacje w kluczu prawa, znaku czy przyczyny są nowymi elementami w historii tekstu Ps 122. Zasięg – zwłaszcza niektórych – współczesnych tłumaczeń pokazuje, że w powszechnej świadomości człowieka XXI wieku, Psalm 122 mówi o pielgrzymowaniu do Jerozolimy jako regule prawnej.

4. Stanowiska egzegetów

Wpływ na współczesne tłumaczenia niewątpliwe mają prace egzegetów, dlatego przyjrzyjmy się temu, jak oni rozumieją wyrażenie עֲדוֹת לְיִשְׂרָאֵל w Ps 122. Najpierw jednak zobaczymy, w jakim kierunku interpretowano to wyrażenie zarówno w starożytnej jak i średniowiecznej historii Kościoła i synagogi.

Jeśli chodzi o Ojców Kościoła, Orygenes mówi pielgrzymowaniu jako daniu świadectwa przed Bogiem Izraela, że się należy do tego samego ludu, którzy wyszedł z Egiptu. Euzebiusz wyjaśnia, że „świadcstwo” jest nazwą miejsca zebrania, gdyż to zebranie jest najbardziej widzialnym znakiem opatrności

Bożej. Tam się czytało prawo i opowiadało o codach Boga. Chryzostom podobnie jak Euzebiusz pisze i wyjaśnia zwrot „świadeństwo dla Izraela”. Zebranie wszystkich w Jeruzalem jest największym świadectwem i argumentem dla innych. Hilary z Poitiers łączy wyrażenie bardziej z drugą częścią zdania, wyjaśniając, że świadectwo polega na wyznawaniu imienia Pana¹⁵. Teodoret z Cyru mówi o „świadectwie boskiego prawa”, które zapraszało do pielgrzymowania na miejsce wybrane przez Boga¹⁶. Kasjodor zaś pisze o świadectwie, które ma wskazywać na świętość Boga i utwierdzać innych w wierze¹⁷.

Jeśli chodzi o tradycję żydowską, midrasze rozumieją ten fragment jako świadectwo Boga o Izraelu, że jest Jego ludem¹⁸. Raszi mówi o świadectwie Izraela, koniecznym ze względu na pogan¹⁹. Ibn Ezra i Radak rozumieją to jako świadectwo przyłgnięcia do prawa, które nakazywało pielgrzymować do miejsca obranego przez Boga²⁰.

Jeśli chodzi o czasy renesansu, Luter mówi o świadectwie, które miało polegać na słuchaniu i uczeniu słowa. Głównymi świadkami są kaznodzieje²¹. Kalwin tłumaczy „dla świadectwa dla Izraela, wyjaśniając, że słowa עֲדוּתָא może oznaczać świadectwo i przymierze, rozumiana jako wzajemna deklaracja między Bogiem i ludem. Pielgrzymowanie nie wynika z przypadkowości, ale jest odpowiedzią na Boże wezwanie²². Bellarmin pisze o świadectwie, ale rozumie je jako prawo²³.

Jeśli chodzi o egzegetów współczesnych, w XIX w. Wette tłumaczy לַיִשְׂרָאֵל עֲדוּתָא jako „zwyczaj Izraela”, ale w przypisie wyjaśnia, że chodzi o świadectwo dla Izraela²⁴. Hengsterberg używa zamiennie słowa świadectwo (Zeugnis) i zarządzenie (Verordnung)²⁵. Hitizg zwraca uwagę, że przyimek לַיִשְׂרָאֵל może być znakiem dopełniacza („prawo Izraela”) albo być rozumiany jako celownik

¹⁵ Por. J.-C. Nesmy (red.), *I Padri commentano il Salterio della tradizione*, s. 659–660.

¹⁶ Theodoretus, *Commentary on the Psalms*, s. 285.

¹⁷ Por. Cassiodorus, *Explanation of the Psalms*, s. 273–274.

¹⁸ Por. W.G. Braude, *The Midrash on Psalms*, s. 301.

¹⁹ Por. M.I. Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, s. 703.

²⁰ Por. A.C. Feuer, *Tehillim. Psalms*, s. 1518; H.N. Strickman (red.), *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary*, s. 430.

²¹ Por. M. Luther, *A Commentary on the Psalms*, s. 170–171.

²² Por. J. Calvin, *Commentary on Psalm*, <https://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom12.vi.ii.html> [dostęp: 3.11.2017].

²³ R. Bellarmine, *A Commentary on the Book of Psalms*, s. 618.

²⁴ W.M.L.de Wette, *Die Psalmen*, s. 168.

²⁵ Por. E.W. Hengsterberg, *Commentar über die Psalmen*, t. II, s. 29.31

(„prawo dla Izraela”)²⁶. Hupheld wyjaśnia, że w słowie *עֲדוּת* nie chodzi o prawo (Gesetz), ale o pojedynczy, szczegółowy konkretny przepis (Vorschrift), ewentualnie o powstały przez praktykowanie zwyczaj²⁷. Perowne tłumaczy „świadecko dla Izraela” wyjaśniając, że słowo *עֲדוּת* wydaje się być prawie ekwiwalentem słowa „prawo” lub „przepis”, ale jest w nim również sens świadectwa dla ludu o ich relacji przymierza z Bogiem²⁸. Baethgen przekłada „prawo Izraela”, wyjaśniając, że *עֲדוּת* ma takie samo znaczenie jak w Ps 19,8²⁹.

Z komentatorów XX wieku, Briggs uważają całe wyrażenie za głosę, która ma przypominać o obowiązki wynikającym z prawa. Użycie termin *עֲדוּת* świadczyłoby o tym, że glosa powstała najprawdopodobniej w środowisko kapłańskim, gdzie słowo *עֲדוּת* przybiera znaczenie prawa³⁰.

Kirkpatrick tłumaczy raz przez „(jako) świadectwo Izraela”, raz przez „świadectwo dla Izraela” i wyjaśnia, że praktyka pielgrzymowania do świątynia nazywana jest świadectwem, to jest prawem lub tradycją, która świadczy o tym, że Izraelem jest ludem Boga Jahwe³¹.

Hirsch tłumaczy „świadectwo dla Izraela”, rozumiejąc pielgrzymowanie jako udawanie się do miejsca, gdzie złożono tablice świadectwa prawa. Celem udawania się do Jerozolimy jest oddawanie hołdu świadectwu prawa, które Bóg dał swemu ludowi³².

Castellino interpretuje jako przepis dany Izraelowi, co odnosi się do obowiązku Izraelity pielgrzymowania do Jerozolimy kilka razy w roku³³.

Lancellotti tłumaczy „według przepisu danego Izraelowi” i powołuje się na boski nakaz zapisany przez deuteronomistę w Pwt 12,5–9,16,16 i 2 Krl 23. Zgodnie z Pwt 16,16 chodzi o pielgrzymki na trzy święta: Paschy, Pięćdziesiątnicy i Sukkot („Trzy razy do roku każdy mężczyzna ukaże się przed Panem, Bogiem twoim, w miejscu, które sobie obierze: na Święto Przaśników, na Święto Tygodni i na Święto Namiotów”)³⁴.

Ravasi tłumaczy *לְעֲדוּתֵי* zarówno przez „prawo Izraela” jak i „przykazanie dla Izraela”, zastanawiając się tylko, czy odnosi się ono do pielgrzymowania czy

²⁶ Por. F. Hitzig, *Psalmen*, s. 372–373.

²⁷ Por. H. Hupheld, *Die Psalmen*, t. IV, s. 298.

²⁸ Por. J.J.S. Perowne, *The Book Psalms*, s. 380

²⁹ „Prawo Pana doskonałe – krzepi ducha; świadectwo Pana niezawodne – poucza pro-czadzka” (Ps 19,8), por. F. Baethgen, *Die Psalmen*, s. 386.

³⁰ Por. C.A. Briggs, E.G. Briggs, *Commentary on The Book of Psalms*, s. 448–449.

³¹ Por. A. F. Kirkpatrick, *The Book of Psalms*, s. 740.

³² Por. S.R. Hirsch, *The Psalms*, s. 376.

³³ Por. G. Castellino, *Libro dei Salmi*, s. 638–639.

³⁴ Por. A. Lancellotti, *I Salmi*, s. 230.

to wielbienia Pana. Ostatecznie rozumie on ustawienie לַיִשְׂרָאֵל w centrum wersetu w celu podkreślenia, że zarówno pielgrzymowanie jak i wielbienie są nakazami wynikającymi z przymierza³⁵.

Alonso Schökel – C. Carniti tłumaczą wyrażenie „według zwyczaju Izraela”. Chodziłoby o pewną regułę, normę, podobnie jak w Ps 78,5, gdzie również występuje słowo עֲדוּת : „Albowiem nadał On w Jakubie przykazania (עֲדוּת) i ustanowił Prawo w Izraelu, aby to, co zlecił naszym ojcom, przekazywali swym synom”. Tekst Ps 122 byłby aluzją do oficjalnych pielgrzymek³⁶.

Weiser mówi „o prawie dla Izraela” i wskazuje na antyczny zwyczaj święty, zapisany w Wj 23,17 i Wj 34,23³⁷. Podobnie Jacquet³⁸ i Łach³⁹. O prawie Izraela i trzykrotnym pielgrzymowaniu bez podawania odnośników do Piecioksięgu piszą np. Thalhofer⁴⁰ czy Ross⁴¹.

Dahood interpretuje לַיִשְׂרָאֵל jako wołacz i tłumaczy całość „to dekret, o Izraelu!”, przypominając tylko o obowiązku pielgrzymowania do Jerozolimy⁴².

Kraus tłumaczy „polecenie dla Izraela”, przypominając klasyczne teksty o trzykrotnym pielgrzymowaniu do Jerozolimy. Wyjaśnia ponadto, że עֲדוּת podobnie jak קִרְבַּן w Ps 2 oznacza „fundamentalne, zasadnicze postanowienie i prawo”⁴³.

Marrs, dzięki drobnej korekcie tekstu, dochodzi do wersji: „ponieważ uczynił to zaprzysięgłym obowiązkiem dla Izraela”⁴⁴.

Gouldler interpretuje Psalm 122 w świetle Ne 2,10–18. Interesujący nas fragment tłumaczy „dla świadectwa dla Izraela”, wyjaśniając, że termin עֲדוּת był używany często (również w Ps 81,5) na określenie rozporządzeń dotyczących świąt, które miały na celu symbolizować jedność narodu z Bogiem⁴⁵.

Booij, zgodnie z wersją z Qumran, proponuje tłumaczenie „zgromadzenie Izraela”⁴⁶.

³⁵ Por. G. Ravasi, *Il libro dei Salmi*, t. III, s. 533.544.

³⁶ Por. L. Alonso Schökel, C. Carniti, *I Salmi*, t. I, s. 140.640.646.

³⁷ Por. A. Weiser, *I Salmi*, t. II, s. 823–824.

³⁸ Por. L. Jacquet, *Les Psaumes*, t. III, s. 426.431.

³⁹ Por. S. Łach, *Księga Psalmów*, s. 520.

⁴⁰ Por. V. Thalhofer, *Erklärung der Psalmen*, s. 620.622

⁴¹ Por. A.P. Ross, *A Commentary on the Psalms*, t. 3, s. 640.

⁴² Por. M. Dahood, *Psalms III*, s. 205–206.

⁴³ Por. H.-J. Kraus, *Psalmen*, t. II, s. 1015.1018.

⁴⁴ Por. R. Marrs, *Psalm 122,3.4*, s. 106–109.

⁴⁵ Por. M.D. Goulder, *The Psalms of the Return*, s. 44–46.

⁴⁶ Por. T. Booij, *Psalm CXXII 4. Text and Meaning*, s. 262–266.

Vesco tłumaczy „świadeztwo dla Izraela”. Jednak odwołuje się do tych samych tekstów, jak ci, którzy mówią o prawie (Wj 23,17; 34,23; Dt 12,4–5; 16,16; 1 Krl 12,27)⁴⁷.

Goldingay mówi o prawie, ale rozumie pielgrzymowanie jako deklarację dla Izraela⁴⁸.

Zenger tłumaczy: „było to przykazanie dla Izraela”. Nie wyjaśnia jednak, dlaczego wybiera taką interpretację. Koncentruje się tylko niejasności syntaktycznej wyrażenie *עֲדוּת לְיִשְׂרָאֵל* (traktuje je jako parentezę) oraz na wariancie „społeczność Izraela”, który odrzuca, jak *lectio facillior*⁴⁹.

Ponadto wielu egzegetów tłumaczy *עֲדוּת לְיִשְׂרָאֵל* przez „prawo Izraela”, nie podając przy tym żadnych wyjaśnień (tak np. Olshausen⁵⁰, Duhm⁵¹, Deissler⁵², Limburg⁵³ czy Brueggemann-Bellinger⁵⁴).

Podsumowując przegląd stanowisk egzegetów, można stwierdzić, że o ile starożytności i średniowieczu dominowało rozumienie wyrażenia *עֲדוּת לְיִשְׂרָאֵל* jako świadectwa, a więc pielgrzymowanie byłoby skierowane ku przyszłości (aby świadczyć), o tyle egzegeza współczesna rozumie je jako prawo, a więc bardziej kierując się w stronę motywacji, czyli przeszłości (przychodzą, bo takie mają prawo). Wydaje się jednak, że egzegeza współczesna zbyt łatwo przeszła od nakazu pielgrzymowania do rozumienia *עֲדוּת* jako nakazu. A przecież, to że prawo nakazuje nie zabijać, nie znaczy, że nie zabicie jest prawem. Brakuje uzasadnień, które byłyby podstawą do stwierdzenia, że chodzi o prawo a nie o świadectwo, lub bardziej o prawo niż o świadectwo. Dlatego przyjrzyjmy się w kolejnej części nie tyle stanowiskom, co argumentom za taką czy inną interpretacją *עֲדוּת לְיִשְׂרָאֵל* w Ps 122,4.

5. Podsumowanie argumentów

Argumenty przemawiające za rozumieniem *עֲדוּת* w Ps 122,4 jako prawa i interpretacją syntagmy *עֲדוּת לְיִשְׂרָאֵל* w sensie „prawa dla Izraela”, „prawa Izraela” czy „zgodnie z prawem Izraela” są następujące:

⁴⁷ Por. J.-L. Vesco, *Le psautier de David*, t. II, s. 1181.1183.

⁴⁸ Por. J. Goldingay, *Psalms*, t. II, s. 464–465.

⁴⁹ Por. F.-L. Hossfeld, E. Zenger, *Psalmen. 101–150*, s. 450.452.

⁵⁰ Por. J. Olshausen, *Die Psalmen*, s. 454.

⁵¹ Por. B. Duhm, *Die Psalmen*, s. 271.

⁵² Por. A. Deissler, *Die Psalmen*, s. 495.

⁵³ Por. J. Limburg, *Psalms*, s. 426

⁵⁴ Por. W. Brueggemann, W.H. Bellinger, *Psalms*, s. 528.

- a) *עדות* występuję w Księdze Psalmów w paralelizmie synonimicznym obok takich wyrażen jak: *תורה* („prawo”, 19,8; 78,5) *בְּרִית* („przymierze”, 25,10; 132,12), *חֶק* („ustawa”, 81,5; 99,7), *מִשְׁפָּט* („przykazanie”, 81,5).
- b) W Ps 119 *עדות* użyte jest 23 razy jako jedno z ośmiu synonimicznych określeń prawa, tory, względnie słowa Bożego⁵⁵. Podobnie np. w 2 Krl 2,3:
- „...przestrzegając Jego praw, poleceń i nakazów, jak napisano w Prawie Mojżesza”
 לְשֹׁמֵר הַחֻקֹּתַי וּמִצְוֹתַי וּמִשְׁפָּטַי וְעֲדוּתַי כַּכְּתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה
- c) Psalm 122 mówi o pielgrzymowaniu do Jerozolimy pokoleń Izraela, a skoro prawo nakazywało udawać się wszystkim do miejsca obecności Boga trzy razy na rok, to wyrażenie *עדות לישראל* jest aluzją do konkretnego przepisu prawa:
- „Trzy razy w roku zjawić się winien każdy z twoich mężczyzn przed Panem, Bogiem swoim.” (Wj 23,17); „Trzy razy w roku ukazą się wszyscy twoi mężczyźni przed obliczem Pana, Boga Izraela” (Wj 34,23); „Trzy razy do roku każdy mężczyzna ukaże się przed Panem, Bogiem twoim, w miejscu, które sobie obierze: na Święto Przaśników, na Święto Tygodni i na Święto Namiotów. Nie ukaże się przed obliczem Pana z próżnymi rękami” (Pwt 16,16)
- d) Słowo *עדות* użyte jest po raz pierwszy w Biblii na określenie tablic świadectwa, które Bóg dał Mojżeszowi na górze Synaj. Tablice te zawierały przepisy prawa:
- „Mojżesz zaś zszedł z góry z dwiema tablicami Świadectwa w swym ręku, a tablice były zapisane po obu stronach, zapisane na jednej i na drugiej stronie.” (Wj 32,15).
- e) Idea prawa połączona z wyrażeniem *לישראל* („dla Izraela”) występuje w Biblii wielokrotnie:
- „Niech nakazów Twych uczą Jakuba, a Prawa Twego – Izraela” (Pwt 33,10)
 יוֹרוּ מִשְׁפָּטַי לְיַעֲקֹב וְתוֹרַתִּי לְיִשְׂרָאֵל
- „Ustalono to jako prawo i zwyczaj dla Izraelitów” (1 Sm 30,25)
 וַיִּשְׁמְרֵהָ לְחֶק וּלְמִשְׁפָּט לְיִשְׂרָאֵל
- „Ustanowił dla Jakuba jako prawo wieczne przymierze dla Izraela” (1 Krn 16,17)

⁵⁵ Por. H.-J. Kraus, *Psalmen*, t. II, s. 966; F.-L. Hossfeld, E. Zenger, *Psalmen. 101–150*, s. 352–354.

ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם

„To jest ustawa w Izraelu, przykazanie Boga Jakubowego” (Ps 81,5)

חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב

„Ustanowił dla Jakuba jako prawo, dla Izraela jako wieczne przymierze” (Ps 105,10)

חק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב

„Obwieścił swoje słowa Jakubowi, Izraelowi ustawy swe i wyroki.” (Ps 147,19)

חקיו ומשפטיו לישראל

f) Interpretacja ta sprawia, że Ps 122,4 jest zrozumiałą.

g) Tak interpretuje większość współczesnych egzegetów⁵⁶.

Argumenty przemawiające za tym, żeby *עדות* w Ps 122 tłumaczyć przez „świadection” są następujące:

- a) Takie tłumaczenie jest zgodne z wersjami antycznymi i średniowiecznymi i nie nastąpiło żadne przełomowe odkrycie, które nakazywałoby zmianę tłumaczenia.
- b) Prawo w Ps 119, w którym słowo *עדות* odrywa kluczową rolę obok siedmiu innych określeń, nie oznacza prawa w znaczeniu przepisów, ale przyjmuje sens szerszy: słowo Boże, objawienie, to, co Bóg dał człowiekowi⁵⁷. Innym kluczowym określeniem prawa w Ps 119 jest np. *דבר* (słowo) czy *אמרה* (mowa). Słowo *עדות* nie musi więc oznaczać prawa w sensie przepisów⁵⁸.

⁵⁶ H. Simian-Yofre pisze wprost: “In Ps. 122,4 ,*èdùt* riguarda solo alcune norme liturgiche per la celebrazione di una non meglio precisata festa, o del pellegrinaggio a Gerusalemme [...] la traduzione appropriata sembrerebbe «istruzione, regola», w: „עוד”, s. 506.

⁵⁷ Por. G. Ravasi, *Il libro dei Salmi*, t. III, 446.

⁵⁸ Analizę tłumaczenia *עדות* *‘èdùt* w Ps 119 zob. w: W. Węgrzyniak, „Trzy intrygujące aspekty świadectwa w Psalmach”, *Verbum Vitae* 28 (2015) 80–84. Konkluzja jest następująca: “Słowo *עדות* *‘èdùt* w Ps 119 powinno się tłumaczyć zawsze jako „świadection” (ewentualnie „świadection” w w. 88). Słowo to w języku polskim należy do języka prawnego a zarazem używane jest w kontekście Bożego objawienia, prawdy, którą należy głosić innym. To podwójne zastosowanie słowa przybliży nas do zakresu znaczeniowego *עדות* *‘èdùt*. Język hebrajski i Ps 119 znają inne słowa, które przekazują bardziej idee prawa, umowy czy nauce. Jeśli zatem autor zdecydował się na wielokrotne użycie słowa *עדות* *‘èdùt*, to dlatego, że w świadectwie Boga widział manifestację i potwierdzenie wychwalanej tory”, tamże s. 83–84.

- c) Gdyby autor miał na myśli zwrot „według prawa”, czy „zgodnie z prawem”, użyłby innych słów, prawdopodobnie z przyimkiem ךְ, jak np. „winien ją obchodzić według praw i zwyczajów odnoszących się do Paschy”
 (בְּחֻקֵּי הַפֶּסַח וּבְמִשְׁפָּטָיו) (Lb 9,14)
 „postępują według starych zwyczajów (בְּמִשְׁפָּטֵי־ם). Nie czczą Pana i nie postępują według Jego postanowień i nakazów, według Prawa i polecenia (בְּחֻקֵּיהֶם וּבְמִשְׁפָּטָם וּבְתוֹרָה וּבְמִצְוָה), jakie Pan dał synom Jakuba, któremu nadał imię Izrael. (2 Krl 17,34)
 „według swego urzędu i według Prawa Mojżesza (בְּתוֹרַת מֹשֶׁה) (2 Krn 30,16)
 „niechaj się stanie zgodnie z Prawem (וּבְתוֹרַה יַעֲשֶׂה) (Ezd 10,3).
 „jak według prawa (בְּדִת) należy postąpić...?” (Est 1,15)
 Ewentualnie mógł użyć przyimka ךְ:
 „jeżeli nie będziecie postępować według Prawa (בְּתוֹרַתִּי) (Jr 26,4)
 „nie postępowali według mojego prawa i moich przykazań” (בְּתוֹרַתִּי וּבְחֻקֵּי־י) (Jr 44,10)
 Możliwa jest również konstrukcja z przyimkiem על:
 „Postąpisz ściśle według ich pouczenia i według ich rozstrzygnięcia” (וְעַל־הַמִּשְׁפָּט ... עַל־פִּי הַתּוֹרָה) (Pwt 17,11)
 „Stosownie do ślubu winien wypełnić wszystkie prawa swego nazireatu” (עַל תּוֹרַת נְזִירוֹ) (Lb 6,21)
- d) LXX używa różnych zwrotów, by powiedzieć „według prawa” (κατὰ τὸν νόμον – Lb 9,3.12.14; Pwt 17,11; 2 Krl 17,34; κατὰ νόμον – Lb 6,21; κατὰ τὴν σύνταξιν – Lb 9,14; 15,24; κατὰ τὴν ἐντολήν – 2 Krl 17,34; 2 Krn 29,15.25; 30,16; 35,10.16), ale nigdy nie oddaje tak hebrajskiego słowa עדות.
- e) Słowo עדות poza Ps 122 nie występuje w połączeniu z wyrażeniem לַיִשְׂרָאֵל. Gdyby autor miał na myśli prawo, użyłby słów, które występują w Biblii razem z określeniem לַיִשְׂרָאֵל (por. argument „e” za tłumaczeniem „prawo”). Słowo עדות razem z przyimkiem występuje tylko w wyrażeniu הָעֵדוּת לְמִשְׁמֶרֶת (Wj 16,34; Lb 17,25), ale idea świadectwa dla kogoś nie jest nieznaną w Biblii, np. w:
 „I włożysz do arki Świadecko (הָעֵדוּת), które dam tobie (אֲלִיָּה)” (Wj 25,16)⁵⁹.

⁵⁹ Tak również w Wj 25,21.

„nad Świadectwem, gdzie będę spotykał się z tobą
(עַל-הָעֵדוּת אֲשֶׁר אֲנִיעַד לְךָ שָׁמָּה)”(Wj 30,6)⁶⁰

„Takie świadectwa (הַעֵדוּת), nakazy i postanowienia ogłosił Mojżesz
Izraelitom

(אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל) po wyjściu z Egiptu” (Pwt 4,45)

Wnioski

Biorąc pod uwagę powyższe argumenty, jak i całą historię interpretacji, możemy dojść do następujących wniosków:

- a) עֵדוּת w Ps 122 może być rozumiane i jako „prawo” i jako „świadectwo”.
- b) Tłumaczenie לְיִשְׂרָאֵל עֵדוּת w sensie „prawa dla Izraela” jest tłumaczeniem łatwiejszym (*facilior*) i powszechniejszym.
- c) Tłumaczenie לְיִשְׂרָאֵל עֵדוּת w sensie „świadectwo dla Izraela”, jest tłumaczeniem trudniejszym. Jednak biorąc pod uwagę świadectwa wersji antycznych, jak i fakt, że mamy do czynienia z poezją, powinno być preferowane. Syntagma לְיִשְׂרָאֵל עֵדוּת w w. 4 pełni rolę parentezy i cały werset możemy przetłumaczyć następująco:

„Tam wstępują, pokolenia Pańskie ([tam jest] świadectwo dla Izraela),
aby wielbić imię Pańskie.”

Sens enigmatycznej parentezy można rozumieć np. w kontekście pielgrzymek na Jasną Górę:

„Tam zdążają rzesze, rzesze Polaków ([tam jest] sanktuarium narodu),
aby oddać cześć Maryi”.

Poetyczna wstawka parenetyczna psalmisty, ma za zadanie uświadomić, że pielgrzymowanie do Jerozolimy jest pielgrzymowaniem do miejsca, w którym Bóg daje świadectwo swojemu ludowi. To świadectwo przymierza Boga ze swoim ludem, prawa, zawartego na górze Synaj, zapisanego w tablicach kamiennych, złożonych w arce przymierza najpierw w namiocie spotkania, a następnie w wybudowanej w Jerozolimie świątyni.

⁶⁰ Podobnie w Wj 30,36. Lb 17,19. W Wj 30.6.36 i Lb 17,19 tak jak w Ps 122 użyte jest również słowo שָׁמָּה „tam”.

Bibliografia

- Alonso Schökel L., Carniti C., *I Salmi*. Vol. I (Commenti biblici), Roma 1992.
- Baethgen F., *Die Psalmen*, Göttingen 1892.
- Bardtke H. (red.), *Liber Psalmorum*, w: *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, K. Elliger, W. Rudolph (red.), Stuttgart ⁵1997, s. 1087–1226.
- Barnes W.E., *The Peshitta Psalter According to the West Syrian Text*, Cambridge 1904.
- Bellarmino R., *A Commentary on the Book of Psalms*, Dublin–London 1866.
- Booij T., *Psalms CXXII 4. Text and Meaning*, *Vetus Testamentum* 51 (2001), s. 262–266.
- Braude W.G., *The Midrash on Psalms*. Vol. II (YJS 13.2), New Haven 1959.
- Briggs C.A., Briggs E.G., *A Critical and Exegetical Commentary on The Book of Psalms (ICC)*, Edinburgh 1906.
- Brueggemann W., Bellinger W.H., *Psalms* (New Cambridge Bible Commentary), New York 2014.
- Calvin J., *Commentary on Psalm*. Vol. 5 (Christian Classics Ethereal Library) <https://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom12.vi.ii.html>
- Cassiodorus, *Explanation of the Psalms*. Vol 3. Psalms 101–150 (red. P.G. Walsh) (Ancient Christian Writers 53), New York–New Jersey 1991.
- Castellino G., *Libro dei Salmi*, Torino 1955.
- Cook E.M., *The Psalms Targum. An English Translation* (BW10).
- Dahood M., *Psalms III. 101–151. Introduction, Translation, and Notes* (AncB 17A), New York 1970.
- Deissler A., *Die Psalmen* (WB.KK), Düsseldorf 1964.
- De Rossi J.B., *Variae lectiones Veteris Testamenti ex immensa Mss. editorumq. codicum congerie haustae et ad samar. textum, ad vetustiss. versiones, ad accuratiores sacrae criticae fontes ac leges examinatae*, Parmae 1784–1788,
- De Wette W.M.L., *Die Psalmen*, Heidelberg ³1829.
- Duhm B., *Die Psalmen* (KHC XIV), Freiburg i.B.–Leipzig–Tübingen 1899.
- Feuer A.C., *Tehillim. Psalms. A New Translation with a Commentary Anthologized from Talmudic, Midrashic, and Rabbinic Sources* (The Artscroll Tanach Series), New York 2004.
- Goulder M.D., *The Psalms of the Return. Book V. Psalms 107–150* (Journal for the Study of the Old Testament. Supplement Series 258), Sheffield 1998.
- Gruber M.I., *Rashi's Commentary on Psalms* (The Brill Reference Library of Judaism 18), Leiden–Boston 2004.
- Field F., *Origenis hexaplorum quae supersunt sive Veterum Interpretum Graecorum in totum Vetus Testamentum Fragmenta*. Tomus II. Jobus – Malachias, Auctarium et Indices, Oxonii 1875.
- Flint P. W., *The Dead Sea Psalms Scrolls and the Book of Psalms* (StTDJ XVII), Leiden–New York–Köln 1997.
- Gilson J.P., *The Mozarabic Psalter*, London 1905.

- Ginsburg C.D., *The Writings. Diligently Revised According to the Massorah and the Early Editions with the Various Readings from Mss. and the Ancient Versions*, London 1926.
- Goldingay J., *Psalms. Vol. II: Psalms 90–150* (Baker Commentary on the Old Testament Wisdom and Psalms), Grand Rapids 2008.
- Hengsterberg E.W., *Commentar über die Psalmen*, Berlin 1847.
- Hirsch S.R., *The Psalms*, Jerusalem–New York 1997.
- Hitzig F., *Psalmen. Zweiter Band*, Leipzig–Heidelberg 1865.
- Holmes R., Parsons J., *Vetus Testamentum graecum cum variis lectionibus*. London 1823.
- Jacquet L., *Les Psaumes et le coeur de l'Homme. Etude textuelle, littéraire et doctrinale. Psaumes 101 à 150*, Gembloux 1979.
- Kennicott B., *Vetus Testamentum hebraicum cum variis lectionibus*, Oxonii 1776–1780.
- Kirkpatrick A. F., *The Book of Psalms. Psalms XC–CL*, Cambridge 1912.
- Kraus H.-J., *Psalmen. II. Teilband: Psalmen 60–150* (BK 15/2), Neukirchen-Vluyn 2003.
- Hossfeld F.-L., Zenger E., *Psalmen. 101–150* (HThKAT), Freiburg im Breisgau 2008.
- Hupheld H., *Die Psalmen*, Gotha 1871.
- Lancellotti A., *I Salmi. Versione, introduzione e note* (Nuovissima versione della Bibbia dai testi originali 18/C), Roma 1984.
- Limburg J., *Psalms* (Westminster Bible Companion), Louisville 2000.
- Luther M., *A Commentary on the Psalms called the Psalms of Degrees*, London 1891.
- Łach S., *Księga Psalmów* (Pismo Święte Starego Testamentu 7/2), Poznań 1990.
- Marrs R., *Psalms 122,3.4. A New Reading*, *Biblica* 68 (1987), s. 106–109.
- Nesmy J.-C. (red.), *I Padri commentano il Salterio della tradizione*, Torino 1983.
- Olshausen J., *Die Psalmen* (Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zum Alten Testament 14), Leipzig 1853.
- Perowne J.J.S., *The Book Psalms. A New Translation, with Explanatory Notes for English readers* (vol. 2: Ps. 73–150), London 1888.
- Rahlfs A., *Psalmi cum Odis* (Septuaginta. Societatis Scientiarum Gottingensis X), Göttingen 1931.
- Ravasi G., *Il libro dei Salmi I–III. Commento e attualizzazione*, Bologna 2002.
- Ross A.P., *A Commentary on the Psalms. Vol. 3 (90–150)* (Kregel Exegetical Library), Grand Rapids 2016.
- Simian-Yofre H., 'wd, w: *Grande Lessico dell'Antico Testamento*, G.J. Botterweck, H. Ringgren (red.), Brescia 2006, t. VI, s. 483–508.
- Stec D.M., *The Targum of Psalms. Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes* (The Aramaic Bible. The Targums 16), Collegeville 2004.
- Strickman H.N. (red.), *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary on Books 3–5 of Psalms*, New York 2016.
- Thalhofer V., *Erklärung der Psalmen*, Regensburg 1857.
- Theodoretus, *Commentary on the Psalms: Psalms 73–150* (red. T. P. Halton) (The Fathers of the Church) Washington 2001.
- Walton B., *Biblia Sacra Polyglotta. Tomus tertius*, Edinburgh 1655.

Węgrzyniak W., *Trzy intrygujące aspekty świadectwa w Psalmach*, Verbum Vitae 28 (2015), s. 80–84.

Weiser, A., *I Salmi. Parte seconda: Ps. 61–150*, Brescia 1984.

Vesco J.-L., *Le psautier de David traduit et commenté* (LeDiv 210), Paris 2006.

Liber psalorum. <http://www.liberpsalorum.info>

Thesaurus Linguae Graecae© *Digital Library*, (red.) M.C. Pantelia, University of California, Irvine.

<http://stephanus.tlg.uci.edu>.